

С. В. Кульчицький

Продподаток

ПРОДПОДАТОК (Продовольчий податок) — натуральний податок із селянських господарств, який двічі запроваджували у роки будівництва держави-комуни, кожного разу після того, як спроби російсько-радянського уряду налагодити відносини між містом і селом на засадах *продрозверстки* заходили у глухий кут. В обох випадках запровадження П. слугувало ознакою того, що держава визнає право селян (індивідуальних господарів 1921 і колгоспників та [«одноосібників»](#) — 1933) володіти й розпоряджатися виробленою у господарствах продукцією, внаслідок чого претендує лише на завчасно визначену частину, тобто податок. Результатом запровадження П. 1921 стало припинення ленінського комуністичного штурму і перехід до [нової економічної політики](#) (НЕПу), результатом запровадження П. 1933 (під назвою обов'язкових поставок зерна державі [колгоспами](#) та одноосібними господарствами) — припинення сталінського штурму і відмова від завершення побудови держави-комуни у вигляді, передбаченому програмою РКП(б) 1919. Колгоспи зайняли автономне становище у директивній радянській економіці. У СРСР збереглися рештки вільного ринку у вигляді т. зв. колгоспної торгівлі за цінами попиту і пропозиції, а також в урізаному вигляді — товарно-грошові відносини.

Після націоналізації засобів виробництва у місті та провалу спроб реорганізації поміщицьких і селянських господарств у *радгоспи* і [комуни сільськогосподарські](#) радянська держава змушена була перейти до реквізичійного способу заготівлі потрібної для міст і армії сільськогосподарської продукції (*продрозверстка*). Небажання селян дарувати державі продукцію, яку вони раніше реалізовували на вільному ринку, призвело до різкого скорочення посівних площ. Маючи перед собою перспективу економічного колапсу і в ситуації війни з усім селянством, що отримала офіційну назву «куркульський бандитизм», В. Ленін припинив комуністичний штурм, назвав попередню політику [«воєнним комунізмом»](#) і перейшов до НЕПу. Теза про заміну *продрозверстки* П. уперше була сформульована у резолюції Московської конференції робітників-металістів по доповіді В. Леніна 4 лютого 1921. Під час засідання політбюро ЦК РКП(б) 8 лютого В. Ленін написав записку, пізніше надруковану під назвою «Предварительный, черновой набросок тезисов насчет крестьянства», в якій запропонував задовольнити бажання селян замінити *продрозверстку* натуральним податком і дозволити їм використати лишки продукції після

сплати податку в місцевому господарському обороті. Запроваджена у роки «воєнного комунізму» заборона вільної торгівлі не скасовувалася. Вважалося, що реалізацію лишків продукції візьмуть на себе кооперативні організації. На цьому засіданні політбюро ЦК РКП(б) утворило комісію у складі [Л. Каменєва](#), Н. Осинського (В. Оболенського) і *О. Цюрупи* для підготовки на основі тез В. Леніна проєкту постанови ЦК. 24 лютого комісія представила проєкт постанови ЦК про заміну розверстки натуральним податком пленумові ЦК. 7 березня черговий пленум ЦК РКП(б) утворив для остаточної розробки питання нову комісію у складі В. Леніна, Л. Каменєва, О. Цюрупи і *Г. Петровського*. 15 березня 1921 X з'їзд РКП(б) прийняв документ, створений цією комісією, без поправок. У виступі *Д. Рязанова* капітуляція державної партії перед селянством була охарактеризована як «селянський Брест». Принципове рішення партз'їзду надалі розвинуте у постановах радянських органів влади. 16 березня 1921 Президія Всеросійського ЦВК доручила спеціальній комісії розробити проєкт закону, 19 березня його розглянуто і схвалено на сесії Всеросійського ЦВК, 21 березня — затверджено Президією, 23 березня — надруковано. У рішенні партз'їзду дозволити реалізацію лишків сільськогосподарської продукції після сплати податку «в межах місцевого господарського обороту» законом внесено принципову поправку: «як через кооперативні організації, так і на ринках і базарах». 27 березня 1921 надзвичайна сесія ВУЦВК прийняла постанову про заміну продрозверстки П., а РНК УСРР 29 березня 1921 визначила норми та розміри податку. П. на зерно був визначений в обсязі 117 млн пудів замість 160 млн пудів, встановлених раніше на 1921 за продрозверсткою. Були істотно знижені норми податку порівняно зі встановленою продрозверсткою на картоплю, м'ясо, молоко, яйця, тютюн, овочі та ін. продукти. 24 травня 1921 декретом РНК РСФРР кооперативам і окремим громадянам надано право купувати й продавати сільськогосподарські продукти, що залишалися після виплати натурального податку. У липні 1921 всі бажаючі отримали можливість взяти ліцензію на торгівлю будь-якими товарами або предметами. Із деяким запізненням приватна торгівля почала розгортатися і в УСРР. Декрет РНК УСРР від 22 серпня 1922 «Про торгівлю» максимально спростив процедуру одержання права на торгівлю. Встановлений 1921 П. був замінений у 1922/23 господарському році єдиним натуральним податком на зерно, насіння олійних культур, картоплю, сіно, м'ясо і масло. Селянам надали можливість сплачувати податок за власним вибором, враховуючи спеціалізацію господарства. Перерахунок податку, визначеного у житніх або пшеничних одиницях, на ін. продукти відбувався за встановленими декретом еквівалентами. У квітні 1923 XII з'їзд РКП(б) резолюцією «Про податкову політику на селі» передбачив об'єднання всіх державних і місцевих натуральних податків у єдиний сільськогосподарський податок, сплачуваний частково натурою, а частково — грошима. Резолюція партз'їзду реалізована декретом Всеросійського ЦВК і РНК РСФРР від 10 травня і декретом ВУЦВК і РНК УСРР від 19 травня 1923. Починаючи від 1924, єдиний податок сплачували виключно грошима.

29 червня 1929 Всеросійський ЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову «О расширении прав местных советов по содействию выполнению государственных заданий и планов», 3 липня 1929 її продубльовано ВУЦВК і РНК УСРР. Ці постанови запроваджували обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розверсткою на село за принципом самообкладання. Нова система хлібозаготівель будувалася згідно з розробленим більшовиками поділом селян на бідняків, середняків і куркулів: пролетаризовані селяни встановлювали завдання на поставку зерна державі тим, хто його виробляв. Коли середняки й куркулі ухилялися від поставок у кількості, визначеній сільським сходом, сільрадам дозволяли штрафувати їх у межах 5-кратного розміру вартості хліба, що підлягав здаванню. Якщо штрафи не сплачувалися, майно боржників продавали з торгів. Груповий опір розверстці карали конфіскацією майна і депортацією у віддалені регіони. Забираючи продукцію в тих, хто її виробляв, за допомогою тих, хто її не мав, держава вносила розкол у селянське середовище. Це був той самий механізм реквізиції, до якого вона вдавалася під час ленінського комуністичного штурму. Однак тепер замість робітничих загонів, що діяли наскоками, а тому неефективно, використовували розгалужений компартійно-радянський апарат. У конкретних умовах УСРР він спирався на [комітети незаможних селян](#).

Хлібозаготівельники вже мали справу головним чином із колективними господарствами. Виявилося, що колгоспники чинили не менш активний опір реквізиціям хліба, ніж селяни-одноосібники попередньої епохи. Змінилася лише форма опору: якщо 1918—20 він був переважно збройним, то 1929—32 — у вигляді відмови від добросовісної праці на колгоспних ланах. Щоб не померти з голоду, колгоспники зосереджували трудові зусилля на відвойованій 1930 у держави присадибній ділянці. Продрозверстка 1929—32 мала такий само руйнівний вплив на продуктивні сили села, як і 1918—20. З кожним роком держава отримувала все менше хліба, хоча забирала максимальну кількість вирощеного врожаю, ставлячи цим під загрозу урожай наступного року, харчування селян і годування робочої худоби. У січні 1932 голова Центральної контрольної комісії ВКП(б) і нарком робітничо-селянської інспекції СРСР Я. Рудзутак звернувся до політбюро ЦК ВКП(б) із пропозицією встановлювати незмінюваний хлібозаготівельний план на початку господарського року. У цьому випадку колгоспники і одноосібники боролися б за добрий урожай, якби знали, що вироблена понад державний план продукція залишиться у них. Перехід на засади П. запропонував також у записці генеральному секретареві ЦК ВКП(б) Й. Сталіну 15 березня 1932 генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор. Пропозиції Я. Рудзутака і С. Косіора мали спільну принципову рису: обидва вважали, що об'єднані у колгосп селяни є власниками тієї продукції, яку виробляють, і, як кожен суб'єкт підприємництва, зобов'язані ділитися з державою твердо зафіксованою частиною цієї продукції. Натомість Й. Сталін і його найближче оточення, незважаючи на всі заяви щодо визнання особливої, «колгоспно-кооперативної форми власності», вважали, що держава може вилучати довільну частку продукції, виробленої недержавними сільськогосподарськими підприємствами. Незважаючи на сприятливі погодні умови у більшості зернових регіонів СРСР, істотна

частина врожаю 1932 залишилася на полях. Селяни відмовлялися виконувати хлібозаготівельний план, що ставив їх на межу голоду. Хоча заготівлі тривали до січня 1933 і держава залишила колгоспників та одноосібників УСРР, Північного Кавказу і Нижньої Волги без хліба, це не врятувало становища, в країні розпочався важкий голод. У кризовій ситуації РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 19 січня 1933 прийняли постанову «Об обязательной поставке зерна государству колхозами и единоличными хозяйствами». Цією постановою держава визнавала, що вирощена у колгоспі, на присадибних ділянках і в господарствах одноосібників продукція належить селянам, а також, що державі мусить надходити лише частка сільськогосподарської продукції у вигляді натурального П., про який селяни мали знати ще до початку року. Податковий характер зернопоставок означав, що вирощене понад обсяг цих зобов'язань зерно колгоспники та одноосібники можуть використовувати на власний розсуд. Те, що їм було завчасно відомо, скільки зерна потрібно відвантажити державі за обов'язковою постановою і як плату за послуги машинно-тракторної станції наприкінці року, створювало зацікавленість у результатах колективного господарювання. Одночасно із прийняттям рішення, яке радикально змінювало економічні відносини між містом і селом, Й. Сталін завдав, як він висловився, «сокрушительный удар» по селянах трьох регіонів, де від жовтня 1932 діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії на чолі з [В. Молотовим](#) (УСРР), [Л. Кагановичем](#) (Північний Кавказ) і [П. Постишевим](#) (Нижня Волга). Під виглядом пошуку прихованого хліба та з метою «натурального штрафування» боржників створені чекістами бригади з голодуючих незаможників конфіскували у селянських садибах у ході подвірних обшуків усе продовольство тривалого зберігання. Регіони, у яких здійснювалася ця нелюдська акція, були заблоковані з метою перешкодити пересуванню голодуючих в ін. місцевості. Влада врахувала досвід 1-ї пол. 1932: коли заготівельники реквізували в УСРР практично весь врожай попереднього року, бл. 3 млн селян рятувалися від голоду за межами республіки. Сталінський удар мав на меті покарати «саботажників», тобто змусити тих, хто залишиться живим, працювати у колгоспі. Не випадково продовольчу допомогу голодуючим, започатковану через кілька тижнів після штучного створення ситуації абсолютного голодування, надавали тільки через колгоспи і радгоспи, що готувалися до весняної сівби. Одночасно ліквідовано всі здобутки *українізації* на Північному Кавказі та в усіх ін. регіонах за межами УСРР, де їх проводили у рамках загальної кампанії «коренізації» владних структур. В УСРР і на Кубані розгорнуто терористичну кампанію боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», а також чистку партійних організацій від «націонал-ухильників» та ін. партійців, у лояльності яких сумнівалися органи державної безпеки.

Рекомендована література

1. Марков А. П. Разверстка и натуральный налог. Берлин, 1923;
2. Крицман Л. Героический период Великой русской революции (опыт анализа т. н. «военного коммунизма»). Москва; Ленинград, 1926;

3. Денисовець П. М., Єрмак О. П. Податкова політика радянської держави щодо селянства України // Український історичний журнал. 1982. № 6;
4. Кульчицький С. Комунізм Україні: Перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996;
5. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. Х., 1997;
6. Історія українського селянства. Т. 2. К., 2006;
7. Кульчицький С. Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. К., 2008.

Бібліографічний опис:

Продподаток / С. В. Кульчицький // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2024. – Режим доступу:

<https://esu.com.ua/article-883435>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).